

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

*Матеріали Всеукраїнської
науково-практичної конференції
м. Київ, МАУП, 27 жовтня 2006 р.*

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2008

ББК 63.3(4УКР)я43
С76

Відповідальний редактор *В. М. Чирков*
(видання здійснене в рамках проекту
“Наукові праці МАУП”)

Становлення і розвиток української державності: Матеріали Всеукр.
С76 наук.-практ. конф., Київ, МАУП, 27 жовт. 2006 р. — К.: ДП «Вид. дім
«Персонал», 2008. — 408 с.: іл. — Бібліогр. в кінці статей.

ISBN 978-966-608-972-7

У пропонованому збірнику подано статті учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої найважливішій проблемі сьогодення — становленню України як держави. Розглядається формування державності в Україні у різні періоди історії та в різних аспектах.

Для науковців і державних службовців, політиків і політологів, викладачів і студентів, а також усіх, хто цікавиться розвитком Української держави і суспільства.

ББК 63.3(4УКР)я43

ISBN 978-966-608-972-7

© Міжрегіональна Академія управління
персоналом (МАУП), 2008
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008

ЗМІСТ

Щокін Г. В. <i>Вітальне слово</i>	6	Утвенко В. В. <i>Фіскальна політика Гетьманату за правління Кирила Розумовського</i>	73
Головатий М. Ф. <i>Етнічна ідентифікація українства: чому вона потрібна</i>	7	Омельчук В. В. <i>Механізм інтеграції національних меншин та їх особливості</i>	79
Яременко В. В. <i>Розмисел з примруженим оком про українську державну залежну незалежність або незалежну залежність</i>	15	Вознюк П. Ф. <i>Іноземний геополітичний лобізм в Україні</i>	91
Шилов Ю. О. <i>Найперша у світі державність і походження українського козацтва</i>	21	Пиріг П. В. <i>До питання про становлення Української державності під час визвольної війни українського народу середини XVII ст.</i>	100
Прилуцький Р. Б. <i>Про роль права у становленні української державності</i>	37	Омельчук В. В., Омельчук М. В. <i>Державна політика Гетьманату щодо інституційного забезпечення судової реформи 1760–1763 років</i>	110
Сацький П. В. <i>Економічна частина договорів, підписаних у Брест-Литовську, і статус Української Народної Республіки як держави на міжнародній арені</i>	48	Доманський В. А. <i>Щодо захисту Української держави і суспільства від катаклізмів та надзвичайних ситуацій (організаційно-правовий аспект)</i>	118
Мищак І. М. <i>Механізми державного підпорядкування і радянізації Західної України в 1939–1941 рр.: політико-правовий аспект</i>	56	Наумов В. Л. <i>Права людини у контексті конституційних засад інформаційних відносин в Україні</i>	121
Тимофієнко Л. П. <i>Актуальні проблеми управління інтелектуальною власністю в контексті приєднання України до СОТ</i>	63	Солдатенко В. В. <i>Інвестиційно-інноваційна модель — шляд до зростання економіки України</i>	126
Бадунь Г., Марценюк Н., Славінський А. <i>Політична опозиція в Україні після президентських виборів 2004 року: від інаугурації Президента України Віктора Ющенка до відставки уряду Юлії Тимошенко</i>	66	Базась М. Ф., Левочко М. Т. <i>Особливості взаємодії моделі і моделювання в економічній освіті</i> ..	134
		Малютін І. А. <i>Провідна роль держави у превалюванні моральних принципів у праві</i>	138
		Данішевський Г. В. <i>Ринкові відносини і національні інтереси</i>	142

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ПІД ЧАС ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Становлення і розвиток української державності, с. 100–109

У XVII ст. Європу сколихнули надзвичайно важливі події, пов'язані із соціально-політичною і визвольною боротьбою її народів. Буржуазна революція в Англії, антиурядовий рух Фронди у Франції, Тридцятилітня війна в Німеччині, Сегадорське повстання проти іспанського абсолютизму в Каталонії, антиіспанський рух у Південній Італії й Сицилії, селянські повстання в Росії, Австрії й Швейцарії...

До цього далеко не замкненого ланцюга примикала Визвольна війна українського народу проти магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, яка отримала гучний міжнародний резонанс [1]. В особі її керівника Богдана Хмельницького сучасник цих подій П. Шевальє вбачав “образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, приводить у рух величезний механізм та наводить жах на те королівство, якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків досі не змогли похитнути. Одним словом, [знайдемо] Кромвеля, який удруге з'явився на Русі, який був не менш честолюбний, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії” [2]. Сам Кромвель сприймав Б. Хмельницького як генералісимуса України [3].

Визвольна війна знаменна насамперед тим, що в ході її відбувалося формування української державності. Про функціонування козацької держави свідчить передусім запровадження власного адміністративно-територіального устрою.

На звільненій під час війни території України стрімко рушились основи іноземного володарювання. Пануючий досі польсько-шляхетський адміністративний устрій мусив поступитися місцем новому устрою. Старі рубежі воєводств, повітів, округів зникали. Замість них створювалися полки зі своїм територіальним поділом [4].

Доречно зазначити, що слово “полк” зародилося ще в суспільстві стародавніх слов'ян, які ототожнювали його зі словом “військо” [5, 409]. В XI-XII ст. давньоруські князі для відбиття дуже частих нападів половецьких орд почали замість застарілих з точки зору тактичних міркувань одиниць ополчення “тисяч” комплектувати збройні загони — полки [6; 7]. Таким чином, спочатку полк мав значення військової одиниці. Поділом на подібного роду військові утворення було організоване на початку XVII ст. й Запорозьке Військо. За свідченням джерел, у 1601 р. воно нараховувало

у своєму складі чотири козацькі полки [8]. Така ж їх кількість згадується і в 1613 р. (полки Путивльця, Яцька, Мітли, Топиги) [9, 126–127].

Важливо зазначити, що в перше десятиліття XVII ст. відбувався бурхливий процес оволодіння й осідання козацтвом “волості”. Наймаючись на службу Речі Посполитій, козаки створювали на захоплених польськими магнатами й шляхтою українських землях свої опорні мобілізаційні пункти, добивалися виводу звідти польського війська. За свідченням джерел, чітко вираженням цей процес був на Київщині. У територіальному відношенні його діапазон був досить широкий, бо охоплював навіть Київське Полісся. Ряди козацтва, яке тут осіло, поповнювали покозачені селяни околиць. Наприклад, маєтність біскупа київського Фастів стала резиденцією полковника Миська Фастовця й сотника Григорія Фастовця, а в ролі козаків тут виступили “міщани й піддані фастівські”. Іншою полковницькою резиденцією була маєтність берестейського воєводи Тишкевича Кудня, населення якої також покозачилось. До козаків Кудні приєдналися міщани й піддані з Котельні й Паволочі. Місцем зосередження козаків стали розташовані в околицях Радомишля маєтності Києво-Печерського монастиря й маєтність Бутовичів Брусилів.

Населення цієї досить обширної покозаченої території організувалось у велику військову силу, що налічувала понад 2000 осіб. На всю цю територію поширювалась юрисдикція гетьмана, і ніякої іншої влади, крім козацької, тут не визнавали.

На Полтавщині у 20–30-х роках XVII ст. існував особливий козацький полк із центром у Лубнах, який також перебував під юрисдикцією гетьмана.

На підставі цих фактів В. Б. Антонович уявляв образ розділеної на полки козацької території, вільної від польсько-шляхетського володарювання, тобто те, що відбулося з початком Визвольної війни під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького [10; 11, 310–311].

Пізніше польський уряд здійснив формування в Україні шести козацьких реєстрових полків: Чигиринського, Білоцерківського, Канівського, Київського, Корсунського, Переяславського. У 1625–1638 рр. існував ще полк Миргородський.

Ці полки формувались із реєстрових козаків. Польсько-шляхетська держава багаторазово використовувала їх як ударну силу для захисту своїх володінь від можливих посягань з боку зовнішніх ворогів, а також для здійснення загарбницьких планів, для придушення народних рухів в середині країни.

З початком Визвольної війни українського народу козацькі полки завдяки діяльності Богдана Хмельницького були вміло використані в боротьбі з магнатсько-шляхетською Польщею. Надзвичайно важливу роль відіграли вони в цій ратній справі.

Контингент Війська Запорозького постійно поповнювався безперервними потоками насамперед вихідців пригноблених станів. Особливо інтенсивно цей процес відбувався після переможного завершення повстанцями Корсунської битви у травні 1648 р.: “почали ся купити в полки не толко тіе, которіе козаками бивали, але хто й нігди козацтва не знал”, — зазначав літописець Самовидець [12, 51; 13, 127].

Через певний час полки, що існували, стали настільки переповненими, що вже не мали жодної можливості приймати всіх бажаючих всту-

пити в боротьбу з ворогом. В результаті на порядок денний поставило питання про необхідність створення нових військових формувань. І невдовзі кількість їх значно зросла. “После той подкорсунской над ляхами победе, когда примножилось войска Хмельницкому, то разделил оное на полки...” [14].

В. Липинський, прийнявши за основу повідомлення лікаря Лукаша, стверджував, що в битві під Збарожом у 1649 р. брали участь 23 полки і назвав імена дев’ятнадцяти полковників. Такої ж думки був І. П. Крип’якевич [15, 273; 16, 222]. Деякі вчені, зокрема М. Н. Петровський, не без підстав вважають, що на початку 1649 р. в Україні було 30 полків [17, 233].

Реєстр Війська Запорозького, складений згідно з умовами заключеного в серпні 1649 р. Зборівського договору, встановлював 16 козацьких полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький, Київський, Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський. Із них Брацлавський, Білоцерківський, Київський, Корсунський, Канівський, Чигиринський, Черкаський, Уманський, Кальницький полки розташовувалися на правому березі Дніпра. Решта полків були на лівому його боці. На лівий берег Дніпра частково простягалися також деякі з полків Правобережжя: Київський, Черкаський, Чигиринський.

Слід зазначити, що в подальшому ця кількість полків не була постійною. У ході війни вона неодноразово змінювалася, про що свідчать документи. Так, наприклад, у рукописному збірнику М. Є. Маркова читаємо: “По исторжении Малороссии козака-

ми из-под власти поляков, гетман Богдан Хмельницкий в 1650 году, отдаваясь в подданство царю Алексею Михайловичу, и разделив оную на 19 полков...” [18; 19, 16–17]. С. Величко зазначає, що “во время тех вщатой войны Хмельницкаго з Поляками, року 1648, учинилося полков Козацких по обох сторонах Днепра 20. Именно на той стороне 10... а на сей Днепра стороне 10...” [20, 300]. Ці полки діяли впродовж всієї війни.

Досить складно судити про те, чи були полки із самого початку Визвольної війни одночасно і військовими, і територіально-адміністративними формуваннями чи лише військовими. Напевно, статус територіально-адміністративних одиниць полки здобули тільки десь після 1650 р. Цікавою, на наш погляд, з цього приводу є думка О. С. Компан, яка стверджує про існування як би двох видів полків, одні з яких були адміністративно-територіальними, а інші виконували чисто військові функції, і чисельність останніх зумовлювалася воєнними потребами [21, 103].

Як відомо, до середини 1648 р. з-під іноземного гніту була звільнена Чернігівщина. Тут, як і в інших районах України, місце ліквідованого польсько-шляхетського адміністративного устрою зайняли Чернігівський і Ніжинський полки. Назви полки отримали від міст, що стали їх центрами.

Як правило, полки утворювалися шляхом поділу повітів, що входили до складу воєводств, на дрібніші в територіальному відношенні частини. Так, на території Переяславського повіту Київського воєводства виникли Переяславський і Прилуцький полки. Черкаський повіт було поділено на три полки: Черкаський, Кропивенський і Чигиринський, Брацлавський — на Брацлавський та Умансь-

кий, Канівський — на Канівський і Корсунський, Миргородський повіт — на Миргородський і Полтавський полки. Без якихось особливих змін полком став Ніжинський повіт [13, 128–129; 18, 321–337; 22]. Формування Чернігівського полку відбувалося дещо іншим шляхом. Тут цей процес мав певну специфіку. Повіт не поділявся на полки, а навпаки, до складу полку було включено аж дев'ять округів: Чернігів, Вересоч, Слабин, Седнів, Городня, Борзна, Батурин, Мена, Сосниця [13, 128–129]. Водночас деякі волості Чернігівського воєводства, наприклад Новгород-Сіверська й Почепська, не увійшли до складу Чернігівського полку [13, 125]. Встановлена згідно зі Зборівським договором демаркаційна лінія, що визначала територію Війська Запорозького, залишала ці волості поза козацькими володіннями, включивши до них південну частину Чернігівського воєводства по річку Снов [13, 124].

Ніжинський полк займав лівий берег річки Десни, починаючи від містечка Салтикова Дівиця і закінчуючи дельтою річки Івотки. Його землі простягалися також по обох берегах річки Сейму, від його дельти до впадіння р. Клевені, займаючи береги однієї з приток Десни — Остра, починаючи від м. Мрина до витоків цієї ріки [23, 1]. Таким чином, Ніжинський полк охоплював досить обширну територію. До її складу деякий час входила й Стародубщина [22, 76]. З географічної точки зору значна частина цієї території була вкрита лісами, що особливо характерно для лівого берега Десни від дельти Сейму до м. Салтикової Дівиці, де, крім того, було багато утворених Десною заток і озер, води яких служили цілющими джерелами для багатой лісової рослинності, що навкруги оточувала їх. Чернігівський полк займав територію по р. Десні до р. Сейму.

Полки Чернігівщини межували як між собою, так і з полками, розташованими на території інших регіонів України: Київським, Переяславським, Прилуцьким. Частина чернігівських земель була складовою цих сусідніх полків [15, 278; 16]. Так, до складу Переяславського полку увійшли Козелець та Остер¹ [24, 1], який у деяких джерелах віднесено до Київського полку [4, 379], а також Бобровиця, Гоголів, Заворичі, Мороськ. Є підстави вважати, що ці населені пункти входили раніше до складу Остерського полку [25], про який згадується в ряді деяких джерел і дослідженнях, зокрема в "Истории Малой России" М. Маркевича [26, 167]. Ічня увійшла до складу Прилуцького полку на Полтавщині. Подібне явище можна також зустріти у відношенні до Київського полку.

Полки, у свою чергу, поділялися на дрібніші одиниці — сотні, кількість яких не була однаковою у всіх полках. За реєстром 1649 р., в полки входило, як правило, від 11 до 22 сотень, але могло бути й менше. Ніжинський полк складався з 11 сотень²: 5 Ніжинських³, Дівицька, Ко-

¹ Див.: Объяснения к учебному атласу по русской истории, составленные и изданные под редакцией проф. Е. Замысловского. — СПб., 1887. — С. 70.

² І. П. Крип'якевич обмежується при підрахунку кількості сотень цього полку цифрою 10, вважаючи, напевно, як одну, Носівську і Кобизьку сотні на підставі специфічного запису їх у "Реєстрі" [13, 139]. Інші ж дослідники у своїх працях називають цифру 11 [27]. На наш погляд, це достовірніше. Правильніше буде все-таки відокремити Носівську сотню від Кобизької, незважаючи на те, що перелік козаків у них "Реєстр" окремо не дає.

³ І. П. Крип'якевич наводить 6 ніжинських сотень. Вважаємо, що ця цифра точніша, бо насправді сотня, назва якої не вказана, є Ніжинською полковою сотнею, у "Реєстрі" вона стоїть на першому місці. Так називає цю сотню і М. А. Максимович [27, 734].

билецька, Березівська, Носівська, Кобизька, одна без назви [18, 321–329]. У Чернігівському полку наприкінці 1649 р. було сім сотень: Чернігівська полкова, Борзнянська, Бахмацька, Батуринська, Конотопська, Сосницька, Івангородська [18, 329–337]. У деяких джерелах і дослідженнях згадується про наявність у цьому полку Седнівської сотні, до якої входили у 1648 р. Городня й Вихвостів. Маємо також відомості про існування в початковий період Визвольної війни Менської, Ройської, Стольненської сотень [28; 29, 243, 347, 407, 563]. М. С. Грушевський нараховує в Чернігівському полку десять сотень, розділяючи, на підставі великої кількості козаків (310 осіб), на три Чернігівську полкову сотню й виділяючи окрему сотню загорівців у Борзнянській [15, 280]. Борзнянська, Бахмацька, Батуринська, Конотопська, Івангородська сотні спочатку належали Ніжинському полку [27, 740]. Питання ж про те, коли точно вони відійшли від останнього, коли при Ніжинському полку утворилися Любецька, Березинська та інші сотні, досі залишається відкритим. У наукових дослідженнях є також відомості про те, що ці сотні до складання реєстру 1649 р. входили до складу Борзенського полку [25, 87], про існування якого згадує полковник Силуян Мужилівський, називаючи цей полк серед військових з'єднань, що рушили влітку 1648 р. під Паволоч [30, т. 2, 129].

У джерелах є дані про те, що певні зміни у сотенному складі полків відбулись у 1650 р. У Брацлавському полку до цього часу налічувалася 21 сотня, Корсунському — 19, Прилуцькому — 19, Кальницькому — 18, Переяславському — 18, Чигиринському — 18, Білоцерківському — 17, Київському — 17, Полтавському —

17, Миргородському — 16, Канівському — 15, Уманському — 13, Гадяцькому — 11, Кропивенському — 11, Лубенському — 11 сотень. Ніжинський полк складався із дев'яти, Чернігівський — із шести сотень [31, 38]. Таким чином, кількість і склад сотень в полках не були постійними. У ході Визвольної війни вони змінювались і в подальшому.

Зокрема, істотно змінився первісний склад Чернігівського полку, який втратив значну частину своїх попередніх територій. У 1654 р. до нього входили вже тільки міста Чернігів, Седнів, Слабин, два “порожні міста”: Любеч і Лоїв [32].

Ніжинський полк, навпаки, значно розширився внаслідок приєднання до нього нових територій, передусім за рахунок сотень, що були приписані раніше до Чернігівського полку, розташованих на лівому боці Десни й Сейму: Батуринської, Борзнянської, Бахмацької, Конотопської, Сосницької, Івангородської, а також Новгород-Сіверського, Глухівського, Коропського округів і Стародубського повіту, які раніше перебували поза територією Війська Запорозького [13, 147; 27, 734]. У зв'язку з цим у його складі з'явилося багато нових сотень, про які в 1649 р. відсутні будь-які згадки. Взагалі в межах Ніжинського полку в 1654 р. існувало, за даними О. М. Лазаревського, понад 20 сотень [23, 50]. Фактично ж їх було значно більше. Повну можливість переконатись у цьому дає “Описание малороссийских городов, местечек и сел Белоцерковского и Нежинского полков, с переписью жителей, приведенных к присяге на верность царю Алексею Михайловичу”. На підставі цього важливого документа надається можливість визначити сотні, з яких складався Ніжинський полк [10, т. 10, 781–840]:

Дівицька: м. Салтикова Дівиця, села Овдіївка, Дроздівка, Жуківка, Колченка (Колченки) — пізніше Ковчин;

Березівська: м. Березова, села Михайлово Городище (пізніше Городище), Степанківське (Степанівка), Столенське (Стольне), Локтенське (Локнинське, Локнисте), Воложське (Волосківці);

Івангородська: м. Івангород, села Мартинівське (Мартинівка), Махнівка, Максимівка, Хвастовцева — пізніше Фастівці, Белмачівка (Бельмачівка);

Сиволоцька: м. Сиволоч, с. Онбиш (Омбиш);

Оленівська: містечко Оленівка;

Борзнянська: м. Борзна, села Загорівське (Загорівка), Плиске (Плиски), Красилівське (Красилівка), Єдутов (Ядутин), Краснонасте (Красностав), Холми, Обтов, Загорівка, Конашівка (Кінашівка). При Борзнянській сотні була також Новоміська сотня, сотні Кустівські та ін.;

Шаповалівська: с. Шаповалівка (Шеповалівка), Стрельниково (Стрільники), Старосвітське (Старосвітське) Городище, Високе, Носолівка (Носилівка), Миколаївка;

Бахмацька: м. Бахмач, села Старий Бахмач, Старе Городище, Курінь, Самбов (Самбор);

Конотопська: м. Конотоп, села Попівка, Верівка, Соснівка;

Підлипненська: с. Підлипне;

Батуринська: м. Батурин, села Красне, Обночі (Обмочів), Мисченки (Митченки);

Новомлинська: містечко Нові Млини, с. Головенки (Головенька), Негаївка, Пекорівське (Пекарів);

Сосницька: м. Сосниця, села Киріївське (пізніше Киріївка), Сизнетне, Зловки, Устьє-Убедцьке;

Синявська: с. Синявське (пізніше — Синявка);

Менська: м. Мена, села Смаковшино (пізніше — Макошин), Бабичі, Дегова (Дягова), Коковичі, Холми, Ядутово, Високе;

Киселівська: села Киселівське (пізніше — Киселівка), Боровичі;

Волинська: села Волинь (пізніше — Волинка), Ольшанське, Чорнобичі (Чорнобичин);

Понирненська: села Понирне (пізніше — Понорниця), Вербіди — Вербин, Мезинів (пізніше — Мезин), Овдіївка (Авдіївка), Радичів (Редичів), Хлопеники (Хлоп'яниця), Псарівка, Покошичі;

Рожественська: містечко Рожественне (пізніше — Жовтневе), села Корельське, Очавуліно, Краснопілля, Городище, Оболодське (пізніше — Оболонь);

Кролевецька: містечко Кролевець, села Олтиново (Алтинів), Райгородок, Тулиголовки, Чорторійське (пізніше — Шевченкове);

Глухівська: м. Глухів, села Березівське, Уланівське, Спаське, Литвиново (Литвиновичі), Некрасово, Клиново, Полашкова, Гирино, Клин, Сваркове;

Новгородська (Новгород-Сіверська): м. Новгород-Сіверський, села Кам'яне (Кам'янка), Шептаківське (Шептаки), Івойти (Івот), Гирино (Гирина), Скитра, Блазово (Глазово), Горбово;

Стародубська: м. Стародуб, с. Старе Городище;

Почепська: м. Почеп, села Старе Городище Почап, Старе Городище Рогово, Туболци, Глазово, Дымово, Сетлово, Шуборово, Ішова, Синково, Кашиново;

Топольська: містечко Тополь;

Попогорська: містечко Попова Гора;

Бобівська: с. Бобів;

Дроківська: містечко Дроків;

Мглинська: містечко Мглин;

Погарська: містечко Погар, села Іюдино, Баклан.

Крім того, до Ніжинського полку входили сотні, списки яких відсутні: Ніжинська (є лише частина її опису: села Вересоч, Кладьківка, Печище, Хибалівка), Новоміська, Кустівська, а також Дівицька з центром у містечку Володькова Дівиця, Мринська, Носівська, Олишівська, Шептаківська. До цього полку належала також Кобизька сотня.

Сотенними центрами, як правило, були міста. Однак у джерелах є випадки, коли сотні формувалися навколо містечок і навіть сіл. Особливо це характерно для сотень Ніжинського полку. Так, за станом на 1654 р., центрами Дроківської, Оленівської, Новомлинської, Рожественської, Кролевецької, Топольської, Мглинської сотень були містечки, а сотень Шаповалівської, Підлипенської, Бобівської — села [10, т. 10, 781–840].

Як бачимо, Ніжинський полк займав обширну територію. За свідченням І. П. Крип'якевича, площа її становила понад 30 тис. км² (водночас, як Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Чигиринський полки займали територію у 2000–3000 км²) [33, 239]. Управляти такою великою територією було, звичайно, дуже важко. І це стало причиною того, що у 1663 р. на ній як нова велика адміністративно-територіальна одиниця виник Стародубський полк. Дещо раніше із Полтавського виокремився Гадяцький полк. Із частини Кропивенського утворився Лубенський полк [34, 55].

На жаль, не можемо так детально проаналізувати сотенний склад Чернігівського полку через відсутність джерельної бази.

На чолі полків стояли полковники. Документи зберегли дотепер імен

на багатьох із них у період Визвольної війни українського народу. Доречно згадати деяких. Так, Ніжинський полк очолювали Прокопій Шумейко (1649), Лук'ян Сухиня (1650), Іван Золотаренко (1653–1655) [18, 321; 23, 3]. Уславленими керівниками Чернігівського полку були Мартин Небаба, Степан Пободайло [18, 329]. Поряд із численними суґубо військовими обов'язками до функцій головних полкових начальників входило також вирішення різних завдань адміністративного характеру на території свого полку — розподіл земель, що перебували у володінні шляхти, визначення обов'язків селян і міщан відносно полкової старшини, організація фінансових, судових справ та ін. [16, 359–360].

У своїй діяльності полковники підкорялися вищестоячому органу — старшинській раді й безпосередньо гетьману. У разі невиконання полковниками наказів і розпоряджень гетьман карав і суворо наказував їх за це. Наприклад, у 1650 р. Богдан Хмельницький докоряв керівнику Чернігівського полку Мартину Небабі: “Много от ваших сторон непригожие вести писаны и всегда исходят ни от кого, токмо от тебя единого. Знато, что еще войсковых дел не знаешь”. Він звинувачував полковника в тому, що той не стримує своєвільників, і погрожував: “А если ты этого смотришь не будешь, а будешь с ними заодно... то и ты сам одного наказания с ними будешь достоен!” [16, 358].

Однак у складних умовах війни щоразу могли виникнути найнесподіваніші ситуації, вихід з яких часто був пов'язаний із самостійними рішеннями й діями полковників. Наприклад, Степан Пободайло після підписання у 1651 р. Білоцерківського миру проводив самостійно власну

політику відносно шляхти, не шкодуючи виводити з території Чернігівщини війська і повністю підтримуючи антишляхетські виступи селян [16, 360].

У сотнях військово-адміністративні функції виконували сотники. Завдяки джерелам маємо можливість назвати імена багатьох сотенних начальників у полках Чернігівщини. Так, у козацькому списку Ніжинського полку 1649 р. їхні імена подаються за сотнями [18, 321–329]:

Березівська сотня — Ясько Філоненко;

Дивицька — Карпо Летошний;

Кобилецька — Григорій Кобилецький;

Ніжинська 2-га — Фесько Мринський;

Ніжинська 3-тя — Григорій Красножон;

Ніжинська 4-та — Іван Нагорний;

Ніжинська 5-та — Іван Борсук;

Ніжинська 6-та — Грицько Василенко;

Носівська і Кобизька — Опанас Єдута.

Цей список значно поповнює “Описание малороссийских городов, местечек и сел Белоцерковского и Нежинского полков, с переписью жителей, приведенных к присяге на верность царю Алексею Михайловичу” в 1654 р. [10, т. 10, 801, 805, 807, 810, 811, 813, 815, 817, 819, 821, 823–827, 830, 834, 836, 837]:

Березівська сотня — Семен Підгайний;

Івангородська — Леонтій Радимирський;

Оленівська — Мартин Сафронов;

Борзнянська — Петро Михайлович Забєла;

Шаповалівська — Самійло Курбатський;

Бахмацька — Павло Семенович Тихонов;

Конотопська — Семен Михайлов;
Підлипненська — Василь Михайлович Реба;

Батуринська — Савелій Михайлов;

Новомлинська — Лаврентій Васильєв;

Сосницька — Савелій Філонов;

Менська — Степан Данилов;

Синявська — Степан Тарасович Юненков;

Киселівська — Тихін Мартинович Киселівський;

Волинська — Григорій Степанович Скоченко;

Понирненська — Данило Степанович Коваленко;

Рожественська — Нестор Савелійович Соколенко;

Кролевецька — Федір Іванович Попов;

Новгород-Сіверська — Михайло Степанович Горбоветцький;

Стародубська — Гаврило Єремєєв;

Почепська — Петро Іванович Рославченко;

Топольська — Роман Васильєв;

Попогорська — Прокопій Степанов;

Бобівська — Іван Євтехов;

Дроківська — Тимофій Михайлович Грибенюк;

Мглинська — Никон Васильович Беленін.

У Чернігівському полку, за даними 1649 р., маємо сотників [18, 329–337]:

Борзнянська сотня — Пилип;

Бахмацька — Панько Омелянович;

Батуринська — Степан Окша;

Івангородська — Онисій Дорошенко;

Конотопська — Іван Рибальченко;

Сосницька — Михайло Журавський.

Деякі з цих сотників увійшли в історію не тільки як керівники сотень,

а й як люди, що прославилися своїми справами. Іван Борсук, наприклад, у 1654 р. виконував навіть місію дипломата: під час білоруського походу Івана Золотаренка він їздив посланцем до російського царя. Його син Марк Іванович став полковником. Роман Ракущенко, який пройшов до сотника шлях від рядового козака, став згодом, за гетьмана Брюховецького (1663–1668), генеральним підскарбієм.

Іноді в окремих містах і селах функції сотників виконували отамани, перші відомості про яких засвідчили деякі документи 1649 р. Так, на початку цього ж року до Богдана Хмельницького надійшли відомості про вибори в містах і селах України замість польських властей “казачих отаманов” [23, 81; 21, 103]. Поряд з отаманами, в компетенції яких були військові справи, виникли “городові” отамани, які виконували лише адміністративні функції. У 1649 р. такі отамани діяли в деяких містах Лівобережжя, у тому числі на Чернігівщині [16, 361]. Збереглися їхні листи до прикордонних російських воевод з різних питань, що стосувалися передусім прикордонних справ. У документах пізнішого часу (1657 р.) роль цих отаманів визначалася таким чином: “Во всяком городе атаман городской есть первым урядником, где наместника нет, и должны и атамана слушать сотник и все казаки...Таков порядок есть во всех городах наших и в самом Чигирине, столице войска запорожского...” [10, т. 15, 41].

Авторитет і сила нової козацько-старшинської адміністрації, як показав подальший хід подій, з року в рік зміцнювались. Особливо ця тенденція підкреслювалась у листі глухівського сотника С. Веремейчика до севського воеводи Т. Щербатова від 22 квітня 1651 р.: “Пишеш до нас, у

нашу землю за тим хрестянином ... теди не до нас пишеш, до старост да до подстаростих, которие уже третій рок як за Вислу поутекали. А до господаря нашего не пишеш пана Богдана Хмельницкого, гетмана всего Войска Запорозкого. Теди живіт з нами подружкий і знайте як писат” [30, т. 3, 25–26].

Отже, на Чернігівщині замість польсько-шляхетської влади сформувалась якісно нова система адміністративно-територіального управління, що свідчила про зародження й розвиток української державності.

Література

1. *Поршнев Б. Ф.* К характеристике международной обстановки Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы истории. — 1954. — № 5.
2. *Шевалье П.* Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960.
3. *Лазаревский А.* Хмельницкий в представлении Кромвеля // Киевская старина. — 1882. — Т. 1.
4. *Левобережная Украина в XV–XVII ст.* Очерк колонизации // Киевская старина. — 1896. — Т. 53. — С. 378.
5. *Радянська енциклопедія історії України.* — К.: Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1971. — Т. 3.
6. *Голубовский П.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв. — К.: Университет. тип., 1884.
7. *Плетнева С. А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Тр. Волго-Донской археологической экспедиции. — 1958. — № 1.
8. *Довнар-Запольский М.* Жалование запорожцам и количество их полков до 1648 г. // Киевская старина. — 1896. — Февр. — С. 54.
9. *Джерела до історії України-Руси.* — Л., 1908. — Т. 8.
10. *Архив ЮЗР.* — Ч. 1. — Т. 3. — С. 62–71.

11. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. 7.
12. *Літопис Самовидця.* — К.: Наук. думка, 1971.
13. *Крип'якевич І. П.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — К.: Наук. думка, 1966. — Вип. 2.
14. *Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца.* — К., 1878. — С. 221.
15. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К.; Відень, 1922. — Т. 8. — Ч. 3.
16. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — К., 1954.
17. *Петровський М. Н.* Нариси з історії України. — К.: Вид-во АН УРСР, 1940. — Вип. 4: Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654).
18. *Реестра* всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянским. — М., 1875. — Т. 34. — 337 с.
19. *М. Е. Марков* и его рукописный сборник о черниговской старине. Сообщил М. Бережков. — Нежин: Лито-тип. М. В. Глезера, 1902.
20. *Летопись* С. Величко. — К., 1848. — Т. 1.
21. *Компан О. С.* Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. — К.: Вид-во АН УРСР, 1954.
22. *Петровський М.* З матеріалів до історії м. Ніжина. — Ніжин: Держдрук-арня, 1932. — Кн. 1–3 (відбиток із Записок Інститутів педагогічної професійної освіти та соціального виховання в Ніжині. — 1932. — Кн. 12).
23. *Лазаревский А. М.* Описание Старой Малороссии. — К., 1893. — Т. 2: Полк Нежинский.
24. *Падалка Л. В.* Карта Казацких полков на Полтавской территории. — Полтава: Т-во Печатного Дела, 1914.
25. *Сергійчук В. І.* Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648–1654 рр. // Укр. іст. журн. — 1982. — № 7. — С. 90.
26. *Маркевич Н.* История Малороссии. — М.: Тип. Августа Семена при Императорской Медико-хирургической академии, 1843. — Т. 5.
27. *Максимович М. А.* Обозрение городских полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого // М. А. Максимович. Собр. соч. — К.: Тип. М. П. Фрица, 1876. — Т. 1. — Отдел ист. — С. 734.
28. *Акты*, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 10. — С. 239.
29. *Історія* міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — К., 1972.
30. *Воссоединение* Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М.: Изд-во АН СССР, 1954.
31. *Слабченко М. Е.* Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). — Одесса, 1909.
32. *Белокуров С. А.* Перечень городов, городков, мест и местечек в Черкасских полках 1654–1656 гг. // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. — М., 1905. — Кн. 2. — С. 28–31.
33. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — Л.: Світ, 1990.
34. *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Украины в XVII — XVIII вв. — Прага: Ватага и Пламя, 1924. — Т. 1, вып. 1.